

## ΟΙ ΛΑΤΙΝΙΚΕΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΕΣ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

**Ο**Ι ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΕΣ (confraternite, laiche di devozione, scuole, confratie, compagnie, congregazioni) ιδρύονταν από λαϊκούς με θρησκευτικούς, λατρευτικούς και φιλανθρωπικούς σκοπούς, όπως η λατρεία μιας εικόνας και η διεξαγωγή της λιτανείας της, η φροντίδα του ναού ή του αλταρίου όπου έδρευαν, η συμμετοχή στις θρησκευτικές τελετές και η αλληλοβοήθεια μεταξύ των μελών τους. Κίνητρο για την ένταξη των κατοίκων των πόλεων και των αγροτικών οικισμών σε αυτού του είδους τις συσσωματώσεις αποτελούσαν η ανάγκη για ανάπτυξη συλλογικής δράσης και κοινωνικής αλληλεγγύης. Συχνά, το φιλανθρωπικό έργο των αδελφοτήτων εκτεινόταν σε ευρύτερες πληθυσμιακές ομάδες και όχι μόνο στα μέλη τους. Η περίθαλψη αρρώστων, η συνοδεία μελλοθανάτων, η αρωγή απόρων και η απελευθέρωση εξορίστων αποτελούσαν μερικά από τα πεδία της κοινωνικής μέριμνας, στα οποία δρατηριοποιούνταν αυτού του είδους οι συσσωματώσεις. Δεν είναι τυχαίο ότι οι οικονομικά ισχυρές αδελφότητες διαχειρίζονταν ευαγή ιδρύματα και νοσοκομεία.

Ο θεσμός των θρησκευτικών αδελφοτήτων αν και είχε καταβολές σε προηγούμενες ιστορικές περιόδους τόσο του βυζαντινού όσο και του δυτικού κόσμου, γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη στις περιοχές που κατακτήθηκαν από τους δυτικούς μετά το 1204. Η ίδρυση των θρησκευτικών αδελφοτήτων εξάλλου, ήταν αποτέλεσμα γενικότερα του νέου πνεύματος που γεννήθηκε από τα θρησκευτικά και εμπορικά κινήματα των σταυροφοριών και των ταξιδιών αντίστοιχα και ειδικότερα των προσκυνημάτων στους Αγίους Τόπους. Ήδη από τους πρώτους αιώνες της περιόδου, οι καθολικοί που εγκαταστάθηκαν στον ελληνικό χώρο ίδρυσαν αδελφότητες, οι οποίες εντάσσονταν στο ευρύτερο δυτικό πνευματικό κίνημα που είχε αναπτυχθεί κατά τον Μεσαίωνα. Η ιστορία του θεσμού, πιο συγκεκριμένα, άρχισε από το 1226 στις Κυκλάδες, επί ημερών του δούκα Αγγέλου Α' Sanudo, όταν ιδρύθηκε η Αδελφότητα του Αγιωτάτου Σώματος του Χριστού (*Confraternita del Santissimo Corpo di Cristo*) στη

Νάξο. Τους δύο επόμενους αιώνες μαρτυρείται η ύπαρξη αδελφοτήτων σε πόλεις-λιμάνια που είχαν καταληφθεί από δυτικούς και είχαν συνεχή επικοινωνία με τη Δύση, όπως η Μεθώνη και ο Χάνδακας τον 14<sup>ο</sup> αι., η Ρόδος και η Κέρκυρα τον 15<sup>ο</sup> αι. Μέλη των αδελφοτήτων αυτών ήταν οι έμποροι και οι καθολικοί πληθυσμοί που εγκαταστάθηκαν στις παραπάνω περιοχές. Θα πρέπει να επισημανθεί όμως, ότι, παράλληλα με την οργάνωση αδελφοτήτων από καθολικούς, σημειώνεται και η σύσταση αδελφοτήτων από ορθοδόξους. Το γεγονός αυτό έχει ως αποτέλεσμα να διαχωρίζουμε τις αδελφότητες σε καθολικές και ορθόδοξες. Η συγκεκριμένη διάκριση δεν γνώρισε την ίδια έκταση στον δυτικό κόσμο, αλλά ήταν φυσικό επακόλουθο στον υπό δυτική κυριαρχία ελληνικό χώρο, όπου το καθολικό και το ορθόδοξο στοιχείο ήταν υποχρεωμένα να συμβιώσουν.

Η οργάνωση των θρησκευτικών αδελφοτήτων, με ελάχιστες μεταξύ τους διαφορές, είχε την ίδια διάρθρωση. Είχαν την επωνυμία ενός αγίου-προστάτη, του οποίου η μορφή εικονιζόταν στο λάβαρό τους, και έδρευαν είτε σε ολόκληρο ναό είτε σε κάποιο αλτάριο. Η ίδρυσή τους καταρχήν εγκρινόταν από τις εκκλησιαστικές και πολιτικές αρχές, ενώ τα μέλη τους τηρούσαν επίσημο βιβλίο (*mariegola*), στο οποίο καταχωριζόνταν το χρονικό ίδρυσης της αδελφότητας, οι σκοποί της, τα ονόματα και οι συνδρομές των μελών, τα πρακτικά των συνελεύσεων, οι εγγραφές νέων μελών, καθώς και οι αποδοχές δωρεών και κληροδοτημάτων. Είναι φανερό, ότι τα βιβλία των αδελφοτήτων, όταν σώζονται, αποτελούν εξαιρετικά ενδιαφέροντα πηγή έρευνας, η οποία αποκαλύπτει στον ιστορικό όψεις της πνευματικής ζωής, καθώς και μορφές της οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης των κατοίκων του τόπου, όπου εκείνες είχαν ιδρυθεί. Κυρίαρχο όργανο σε κάθε αδελφότητα ήταν η γενική συνέλευση, από την οποία εκλέγονταν με ψηφοφορία και με πλειοψηφία τα διοικητικά μέλη. Στις τακτικές και έκτακτες επίσης γενικές συνελεύσεις συζητούνταν όλα τα θέματα που αφορούσαν τις δραστηριότητες της αδελφότητας και λαμβάνονταν με πλειοψηφία οι σχετικές αποφάσεις. Τα διοικητικά όργανα εκλέγονταν με ορισμένη θητεία, συνήθως ένα ή δύο έτη, και είχαν συγκεκριμένες αρμοδιότητες, ενώ τα μέλη, που ονομάζονταν αδελφοί και αδελφές, ήταν υποχρεωμένα να καταβάλλουν ετησίως καθορισμένο χρηματικό ποσό, ως συνδρομή, τη λουμινάρια (*luminaria*).

Πολύτιμη πηγή για την ιστορία των λατινικών θρησκευτικών αδελφοτήτων, εκτός από τα βιβλία τους, είναι οι εκθέσεις των επισκόπων

των νησιών και των αποστολικών επισκεπτών (*visitatori apostolici*) της Καθολικής Εκκλησίας, οι οποίες σώζονται, κατά κύριο λόγο, στα αρχεία της Propaganda Fide και του Βατικανού (*Archivio Segreto Vaticano*) και έχουν εκδοθεί, ως προς τις Κυκλάδες, στο μεγαλύτερο μέρος τους, αρχικά από τον Giorgio Hofmann και στη συνέχεια από άλλους μελετητές. Στις εκθέσεις αυτές καταγράφεται ο αριθμός των καθολικών σε σύγκριση με τους ορθοδόξους, ενώ περιγράφονται λεπτομερώς οι εκκλησίες και τα μοναστήρια τους, όπως επίσης οι γιορτές και οι λιτανείες που τελούσαν. Οι επίσκοποι, απαριθμούσαν τις λατινικές αδελφότητες, που είχαν ιδρυθεί σε κάθε νησί και σχολίαζαν την κατάσταση, στην οποία βρίσκονταν την περίοδο που τις είχαν επισκεφθεί. Ανέφεραν, επιπλέον, την ύπαρξη φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, σχολείων ή νοσοκομείων. Αξίζει να σημειωθεί, ότι στις εκθέσεις εντοπίζονται σημαντικές ειδήσεις, σχετικές με την έκταση των νησιών, τον πληθυσμό, τον αριθμό των χωριών και τα παραγόμενα αγαθά. Ωστόσο, επειδή σε ορισμένες περιπτώσεις υπάρχουν λάθη και αντικρουόμενες απόψεις, απαιτείται προσεκτικός έλεγχος ως προς την εγκυρότητα των συγκεκριμένων πληροφοριών. Έπειτα, η κάθε έκθεση είχε σκοπό να παρουσιάσει το καθολικό στοιχείο των νησιών, επομένως δε διασώζει εκτενείς μαρτυρίες για τις δραστηριότητες των ορθοδόξων και για τις θρησκευτικές αδελφότητές τους ειδικότερα.

Από τη μελέτη τους πάντως (βλ. επίμετρο) συνάγεται ότι, όπως ήδη αναφέρθηκε, πρώτη είχε συσταθεί η Αδελφότητα του Αγιωτάτου Σώματος του Χριστού στη Νάξο, με έδρα τον ναό της Αμιάντου Συλλήψεως, γνωστό ως «Καπέλλα Καζάτζα». Πολύ αργότερα, το 1582, έλαβε επικυρωτικό γράμμα (*breve dell'approvazione*) από τον πάπα Γρηγόριο ΙΓ' ως Αδελφότητα του Αγιωτάτου Εσταυρωμένου ή του Παναγιού Πάθους ή του Τιμίου Σταυρού (*Santissimo Crocifisso* ή *S. Passione* ή *S. Croce*). Οι περισσότερες, πάντως, αδελφότητες εμφανίζονται στα τέλη του 16<sup>ου</sup> αι. και στις αρχές του 17<sup>ου</sup>, γεγονός που θα πρέπει να συνδεθεί με την εφαρμογή των αιτημάτων της Συνόδου του Τρέντο για την τόνωση του θρησκευτικού βίου. Αρκετές, επίσης, αδελφότητες ιδρύθηκαν κατά το δεύτερο μισό του 17<sup>ου</sup> αι.

Όπως στον δυτικό κόσμο, όπου ο μεγαλύτερος αριθμός καθολικών αδελφοτήτων ήταν άμεσα συνδεδεμένος με τα καθολικά μοναχικά τάγματα, το ίδιο ίσχυε στις λατινικές κτήσεις του ελληνικού χώρου. Τη μεγαλύτερη εξάπλωση στα νησιά των Κυκλάδων γνώρισαν οι αφιερωμένες στη λατρεία της Παναγίας αδελφότητες (*confraternite mariane*), όπως οι

αδελφότητες της Παναγίας του Ροζαρίου, που ιδρύθηκαν στα νησιά Τήνο, Μύκονο, Σαντορίνη, Νάξο, Άνδρο και Σύρο, και της Παναγίας του Καρμήλου (*Madonna del Carmine*), που απαντώνται στα νησιά Τήνο και Σαντορίνη μετά το 1666/7. Στη Βενετία, η Αδελφότητα της Παναγίας του Ροζαρίου (*Santa Maria del Rosario*) ανήκε στις Μεγάλες Αδερφότητες (*Scuole Grandi*). Απόκτησε μεγάλη δύναμη, όταν το 1571 ο πάπας Πίος Ε΄ (1566-1572), σε ανάμνηση της νίκης της ναυμαχίας της Ναυπάκτου (7 Οκτωβρίου), όρισε να γιορτάζεται η μέρα αυτή στο όνομα της Παναγίας του Ροζαρίου. Αδελφότητες προς τιμήν της Παναγίας του Ροζαρίου είχαν ιδρυθεί στις περισσότερες βενετικές κτήσεις: στον Χάνδακα, στα Χανιά, στο Ρέθυμνο και στην Κέρκυρα μετά το 1571. Η λατρεία της Παναγίας του Καρμήλου άρχισε στη Βενετία το 1286, ενώ το 1300 ιδρύθηκε στην ίδια πόλη λαϊκή αδελφότητα γυναικών. Αδελφότητες της Παναγίας του Καρμήλου συστάθηκαν στην Κέρκυρα, στη Ζάκυνθο, στον Χάνδακα, στα Χανιά, στο Ρέθυμνο και στην εκκλησία της Παναγίας του Πέραν στην Κωνσταντινούπολη.

Ευρύτατα διαδεδομένες ήταν και οι αδελφότητες του *Santissimo Sacramento / Santissimo Corpo di Cristo*, δηλαδή της Θείας Ευχαριστίας, οι οποίες έδρευαν συνήθως σε καθεδρικούς ναούς. Στον χώρο των Κυκλάδων μαρτυρούνται στα νησιά Νάξο, Σύρο, Τήνο και Μήλο. Αδελφότητες του *Santissimo Sacramento* είχαν ιδρυθεί σε ολόκληρο τον δυτικό χριστιανικό κόσμο από τον 13<sup>ο</sup> αι. και μετά. Στις γερμανικές πόλεις ιδρύθηκαν κατά τους 14<sup>ο</sup>-15<sup>ο</sup> αιώνες από ιερείς. Στις ιταλικές πόλεις ιδρύθηκαν από λαϊκούς, κυρίως μετά τη Σύνοδο του Trento, σχεδόν σε όλες τις ενοριακές εκκλησίες. Πολλές αδελφότητες του *Santissimo Sacramento* είχαν ιδρυθεί και στη Βενετία, στην οποία το ένα τρίτο των ενοριακών εκκλησιών ήταν αφιερωμένο στη Θεία Ευχαριστία. Αντίστοιχες αδελφότητες συστάθηκαν σε όλες τις βενετικές κτήσεις, όπως στα νησιά του Ιονίου (Κέρκυρα, Κεφαλονιά, Ζάκυνθο, Κύθηρα), στην Κρήτη (Χάνδακα, Χανιά, Ρέθυμνο, Σητεία και Σούδα), καθώς και στην Πελοπόννησο (Ναύπλιο).

Οι αδελφότητες, επίσης, του Αγιωτάτου Ονόματος του Θεού ή του Ιησού (*Santissimo Nome di Dio / di Gesù*) που είχαν ιδρυθεί στη Σαντορίνη και στην Τήνο, μαρτυρούνται, εκτός από τη Βενετία, στις κρητικές πόλεις Χανιά και Ρέθυμνο.

Στην Τήνο μνημονεύεται το 1632 η αδελφότητα του *San Carlo*, που έδρευε σε αλτάριο του καθεδρικού ναού. Ο Carlo Borromeo (1538-1584) ήταν ανιψιός του πάπα Πίου Δ΄ (1559-1565) και αρχιεπίσκοπος του Μιλάνου και ανήκε στους μεταρρυθμιστές της καθολικής εκκλησίας και φρόντισε για την αναδιοργάνωση των θρησκευτικών αδελφοτήτων. Το

1570 δημοσίευσε το έργο *Constitutioni et regole della Compagnia et Scuole della dottrina cristiana per le città e diocesi di Milano*. Κατά την πανώλη του 1576, αφηφώντας τη ζωή του, κατέβηκε στους δρόμους του Μιλάνου, για να περιποιηθεί τους άρρωστους πολίτες. Στη Βενετία, ένας από τους τρεις αγίους προστάτες της Αδελφότητας των Μιλανέζων (*Scuola dei Milanesi*) ήταν ο San Carlo Borromeo. Αδελφότητες προς τιμήν του είχαν συσταθεί επίσης στην Κέρκυρα και στον Χάνδακα.

Στην Τήνο, επίσης, είχαν συσταθεί αδελφότητες αυτομαστιγωμένων (*Battuti, Battenti*). Πρόκειται για το κίνημα των *Flagellanti* που πρωτοεμφανίστηκε στην Ιταλία τον 13<sup>ο</sup> αι. και στη συνέχεια διαδόθηκε σε ολόκληρο τον ευρωπαϊκό χώρο. Ονομάστηκαν έτσι, γιατί τα μέλη τους αυτομαστιγώνονταν κατά τη λιτανεία του Επιταφίου της Μεγάλης Παρασκευής για να «καθαρθούν» από τα αμαρτήματα. Αντίστοιχες αδελφότητες είχαν συσταθεί την πρώιμη βενετική περίοδο στην Κρήτη. Ως προς τις αδελφότητες της Τήνου, είναι πολύ πιθανό, τα μέλη τους να ήταν οι άνδρες που αποτελούσαν την πολιτοφυλακή του νησιού.

Παράλληλα μαρτυρείται η συγκρότηση αδελφοτήτων χωρίς ευρύτερες δραστηριότητες αλλά με αποκλειστική φροντίδα την ετήσια τέλεση της γιορτής του αγίου, στον οποίο είχε αφιερωθεί η εκκλησία, όπου έδρευαν. Πιθανότατα αποφασιστικό ρόλο στην οργάνωση των συγκεκριμένων αδελφοτήτων να έπαιξε και η σύνδεση των κατοίκων με τις εκκλησίες της ενορίας τους. Αντίστοιχες αδελφότητες είχαν ιδρυθεί και στον δυτικό κόσμο, ενώ η παρουσία τους βεβαιώνεται σε όλες τις βενετικές κτήσεις. Φαίνεται ότι οι περισσότερες αδελφότητες αυτής της κατηγορίας οργανώθηκαν στα νησιά Τήνο και Σύρο. Ο επίσκοπος Domenico Marengo, μάλιστα, αναφέρει ότι σε αντίθεση με τις δύο κύριες αδελφότητες της Σύρου, της Θείας Ευχαριστίας και του Ροζαρίου, που είχαν *solamente qualche poco di forma*, οι υπόλοιπες είχαν συσταθεί σε κάθε μικρή εκκλησία, τόσο της πόλης όσο και του υπόλοιπου νησιού, ενώ υπήρχαν και εκκλησίες ορφανές, δηλαδή χωρίς να τις διαχειρίζεται κάποια αδελφότητα (*eccettuando quelle che sono orfani*).

Οι περισσότερες λατινικές αδελφότητες στεγάζονταν σε αλτάρια των καθεδρικών ναών των νησιών και σε ομώνυμες εκκλησίες. Η ίδρυση μιας αδελφότητας στον χώρο του ναού, καθώς και η οικονομική και θρησκευτική εξάρτησή της από αυτόν, θα πρέπει να εξεταστεί κάτω από το πρίσμα του ευρύτερου ελέγχου που ασκούσε η λατινική εκκλησία απέναντι στις καθολικές κοινότητες του ελληνικού χώρου, μέσω των καθολικών ταγμάτων.

Από τις επισκοπικές εκθέσεις εξάγονται στοιχεία για τον αριθμό των μελών των αδελφοτήτων. Ο μέσος όρος κυμαίνεται από 70 έως 90 μέλη ανά αδελφότητα. Είναι αξιοσημείωτο ότι εγγράφονταν ως μέλη και γυναίκες και απαριθμούνται μαζί με τους άνδρες. Υποψίες, ωστόσο, προκαλεί το γεγονός ότι το 1652 τρεις αδελφότητες, του Ροζαρίου και του Ονόματος του Χριστού στη Σαντορίνη και του Ροζαρίου στη Σύρο, διέθεταν τον ίδιο αριθμό μελών (600 μέλη, από τα οποία 200 ήταν ζωντανοί). Η μαρτυρία, όπως είναι αναμενόμενο, ανήκει στον ίδιο επίσκοπο. Στην έκθεσή του, εξάλλου, σχολιάζει ο ίδιος ότι δεν είναι δυνατόν να αναφερθεί ο ακριβής αριθμός των μελών, επειδή οι γυναίκες, στο μεγαλύτερο μέρος τους, γράφονταν δύο ή τρεις φορές. Η αμφισβήτηση των παραπάνω αριθμητικών δεδομένων αποκτά πιο στέρεες βάσεις, αν σκεφτούμε, πως επικρατούσε γενικότερα η συνήθεια της συμμετοχής σε περισσότερες από μία αδελφότητες. Σημειώνονται επιπλέον ολιγομελείς αδελφότητες, με 10 ή 15 μέλη, όπως εκείνη του Αγίου Αντωνίου στη Σύρο. Σύμφωνα με τον επίσκοπο Domenico Marengo το 1631, στις περισσότερες εκκλησίες του νησιού υπήρχαν αδελφότητες με 5 ως 15 μέλη, από τα οποία δύο ή τρεις ήταν οι επίτροποι, που μεριμνούσαν για την τέλεση της γιορτής του αγίου-προστάτη κάθε εκκλησίας.

Ως προς τη διοικητική διάρθρωση των αδελφοτήτων, που ιδρύθηκαν στις Κυκλάδες δεν σώζονται πληροφορίες, παρά μόνο για την αδελφότητα του Τιμίου Σταυρού στη Νάξο. Τη συγκεκριμένη αδελφότητα διοικούσε τετραμελές συμβούλιο, το οποίο αποτελούσαν ο προϊστάμενος (*priore*), αξίωμα που απαντάται στις περισσότερες λατινικές αδελφότητες, ο υποπροϊστάμενος (*sottopriore*) και δύο επίτροποι (*procuratori*). Στα τέλη του 17<sup>ου</sup> αι. οι δύο επίτροποι αντικαταστάθηκαν από τέσσερις συμβούλους (*consiglieri*), ενώ προστέθηκε και ένας σκευοφύλακας (*massaro / sacrestano*). Στην αδελφότητα της Madonna del Carmine, που ιδρύθηκε στη Σαντορίνη το 1666/7, ορίστηκε επικεφαλής ο εκάστοτε *decano*. Αξίζει να σημειωθεί και η πληροφορία ανάληψης αξιώματος από γυναίκες, εκείνου της προϊσταμένης (*prioressa*), στην αδελφότητα του Ροζαρίου στη Νάξο. Με βάση μάλιστα τα ως τώρα στοιχεία αποτελεί την πρώτη μαρτυρία για την παρουσία γυναικών σε διοικητικό αξίωμα αδελφότητας στον ελληνικό χώρο.

Η ακίνητη περιουσία των περισσότερων λατινικών αδελφοτήτων, προερχόταν από δωρεές και κληροδοτήματα μελών. Πρόκειται για κατοικίες, χωράφια, περιβόλια κ.ά., των οποίων η εκμετάλλευση απέδιδε σημαντικά κέρδη στις αδελφότητες, επιτρέποντάς τους την άσκη-

ση φιλανθρωπικού έργου, για το οποίο δεν υπήρχε κρατική μέριμνα. Στις αρχές του 17<sup>ου</sup> αι. η περιουσία που διαχειριζόταν η αδελφότητα του Τιμίου Σταυρού είχε διογκωθεί, ώστε το διοικητικό συμβούλιο προχώρησε στην ίδρυση σχολείου, τη λειτουργία του οποίου ανέθεσε στο τάγμα των Ιησουϊτών. Αν εξαιρέσουμε όμως την αδελφότητα του Τιμίου Σταυρού, οι υπόλοιπες αδελφότητες είτε δε διέθεταν μεγάλη ακίνητη περιουσία είτε δεν την εκμεταλλεύονταν προσοδοφόρα. Απόρροια του γεγονότος αυτού ήταν ο περιορισμός της φιλανθρωπικής τους δραστηριότητας στις επισκέψεις αρρώστων, στη θεία μετάληψη των μελλοθανάτων και στη συνοδεία των νεκρών κατά την ταφή τους. Για παράδειγμα, το 1631, επειδή τα μέλη της Αδελφότητας της Θείας Ευχαριστίας (*Santissimo Sacramento*) στη Σύρο αντιμετώπιζαν οικονομικά προβλήματα, απόρροια της γενικότερης φτώχειας που υπήρχε στο νησί, οι λιτανείες διεξάγονταν χωρίς κεριά, σε αντίθεση με τα προηγούμενα χρόνια.

Όλα τα μέλη των αδελφοτήτων ήταν υποχρεωμένα να συμμετέχουν τόσο στις τελετές της αδελφότητας όπου ανήκαν όσο και σ' αυτές που διεξάγονταν γενικότερα σε κάθε νησί. Η γιορτή, στην οποία λάμβαναν μέρος όλες οι αδελφότητες με μεγάλη επισημότητα ήταν εκείνη της Αγίας Δωρεάς (*Corpus Domini*). Κατά τις γιορτές και τις λιτανείες, αλλά και στο τελευταίο τους ταξίδι, τα μέλη φορούσαν το επίσημο ένδυμα της αδελφότητας, στην οποία ανήκαν. Επρόκειτο για έναν ποδήρη χιτώνα (κάπα), με τριγωνικό κάλυμμα στο κεφάλι, ο οποίος έδενε στη μέση με σχοινί. Σε πίνακα, μάλιστα, του Gentile Bellini, απεικονίζονται τα μέλη των βενετικών αδελφοτήτων ντυμένα με τους μανδύες τους και με τα λάβαρα τους κατά τη λιτανεία του Σταυρού στην πλατεία του Αγίου Μάρκου της Βενετίας. Ως προς τις αδελφότητες των Κυκλάδων, ανάλογοι πίνακες ζωγραφικής μέχρι στιγμής δεν έχουν εντοπιστεί, σώζονται όμως γραπτές μαρτυρίες. Τα μέλη των αδελφοτήτων της Θείας Ευχαριστίας στη Σύρο και του Σταυρού στη Νάξο φορούσαν κατά τις θρησκευτικές τελετές κίτρινους μανδύες. Το χρώμα τους, σύμφωνα με μελέτη, οφειλόταν στο εκχύλισμα του κρόκου, που αφθονούσε στα βουνά της Νάξου. Κατά πληροφορίες κατοίκων του νησιού σώζεται ως τις μέρες μας κίτρινος μανδύας της αδελφότητας του Σταυρού στη Νάξο. Εκτός από την επίσημη ενδυμασία, τα μέλη της συγκεκριμένης αδελφότητας, σε ξεχωριστές περιπτώσεις, όπως οι μεταλήψεις μελλοθανάτων, φορούσαν λευκούς χιτώνας με κουκούλα που κάλυπτε και το πρόσωπο. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο χιτώνας συνιστούσε δείγμα

πλούτου της αδελφότητας, επειδή τα μέλη ελαχίστων μπορούσαν να τον αποκτήσουν. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, ότι στις επισκοπικές εκθέσεις καταγράφεται ως σημαντικό στοιχείο της οικονομικής επιφάνειας μίας αδελφότητας.

Αν και, όπως προαναφέρθηκε, από τις εκθέσεις των καθολικών επισκόπων σχηματίζεται η εικόνα του συνόλου των λατινικών αδελφοτήτων, που είχαν ιδρυθεί στα νησιά, νέα αρχαιακά τεκμήρια μας προσανατολίζουν στην αναδίφηση και άλλων αρχείων, κυρίως της Βενετίας. Στη σειρά *Senato, Mar* του Κρατικού Αρχείου της Βενετίας διασώζεται μία απόφαση της βενετικής συγκλήτου με χρονολογία 9 Αυγούστου 1611, σύμφωνα με την οποία κάποιος Νικολός da Termia, κάτοικος Τήνου, είχε αφήσει ένα μεγάλο χρηματικό κληροδότημα, που θα προερχόταν από την πώληση μεταξιού, στις ορφανές της Αδελφότητας της Ευσπλαχνίας (*Misericordia*) της Βενετίας. Η σημαντική πληροφορία όμως είναι ότι ο κληροδότης ήταν μέλος της αδελφότητας της Θείας Ευχαριστίας της Τήνου, στην οποία είχε εγγραφεί, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στο έγγραφο, σχεδόν ολόκληρη η πόλη (*nella quale è descritta quasi tutta la città*).

Οι λατινικές αδελφότητες που ιδρύθηκαν και δραστηριοποιήθηκαν στον νησιωτικό χώρο των Κυκλάδων αποτέλεσαν φορείς θρησκευτικής και κοινωνικής οργάνωσης. Η ιστορική τους εξέλιξη είχε άμεση εξάρτηση από την πυκνότητα του καθολικού πληθυσμού. Παρατηρείται ότι αν και στο μεγαλύτερο μέρος τους ιδρύθηκαν τον 17<sup>ο</sup> αι., μαρτυρίες γι' αυτές διασώζονται ως τα τέλη του επόμενου αιώνα. Από μία πρώτη καταγραφή συνάγεται ότι οι περισσότερες είχαν συσταθεί στην Τήνο. Χρειάζεται να επισημανθεί ότι στις κάθε είδους τελετουργικές τους δραστηριότητες συμμετείχε και ο ορθόδοξος πληθυσμός, όπως άλλωστε συνηθιζόταν και στις άλλες ελληνικές περιοχές, όπου συμβίωναν καθολικοί και ορθόδοξοι. Ξεχωριστή περίπτωση αποτέλεσε η αδελφότητα του Τιμίου Σταυρού της Νάξου, της οποίας η μακροχρόνια συνεισφορά στον καθολικό πληθυσμό ανταμείφθηκε, όταν το 1667 συνενώθηκε με την *Arciconfraternita* του Αγίου Μαρκέλλου (*San Marcelllo*) της Ρώμης και της παραχωρήθηκαν πολλά προνόμια. Μία τελευταία σκέψη αφορά τις αδελφότητες της Παναγίας του Ροζαριού, που είχαν ιδρυθεί από τους καθολικούς, ως έκφραση λατρείας προς την Παναγία. Αντίστοιχο φαινόμενο παρατηρείται σήμερα στους ορθόδοξους κατοίκους των νησιών, με την ύπαρξη εκκλησιών, αφιερωμένων στην Παναγία, σε όλες τις Κυκλάδες.



## ΕΠΙΜΕΤΡΟ\*

## ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΕΣ ΣΤΑ ΝΗΣΙΑ ΤΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

## ΝΑΞΟΣ

1. Αγιωτάτου Σώματος του Χριστού (Santissimo Corpo di Cristo) αρχικά και Αγιωτάτου Εσταυρωμένου ή Παναγίου Πάθους ή Τιμίου Σταυρού (Santissimo Crocifisso ή S. Passione ή S. Croce) αργότερα. Ιδρύθηκε *anticamente*, πιθανόν τον 13ο αι. (1226), με έδρα τη δουκική Καπέλλα Καζάτζα (ναός της Αμιάντου Συλλήψεως, που αποτέλεσε στη συνέχεια εκκλησία των Ιησουϊτών). Έλαβε *breve dell'approvazione* από τον πάπα Γρηγόριο ΙΓ' στις 3 Μαρτίου 1582. Το 1666-1667 μέλη της ήταν 41 άνδρες και 46 γυναίκες, που όφειλαν να επισκέπτονται τους ασθενείς και να συνοδεύουν τις νεκρώσιμες ακολουθίες. Στις λιτανείες φορούσαν κίτρινους χιτώνες, ενώ κατά τις μεταλήψεις μελλοθανάτων λευκούς σάκκους. Η διοίκηση της αδελφότητας ήταν 4μελής και η συνδρομή ανερχόταν σε 8 σκούδα. Είχε μεγάλη ακίνητη περιουσία από δωρεές και κληροδοτήματα.
2. Παναγίας του Ροζαρίου (Madonna del Santissimo Rosario). Ιδρύθηκε από τους δομηνικανούς στις 13 Μαρτίου 1616, με έδρα ομώνυμο παρεκκλήσι στον καθεδρικό ναό και μέλη άνδρες και γυναίκες. Το 1652 μαρτυρείται ότι δεν διέθετε βιβλίο.
3. Congregazione Mariana: Purificazione della Beatissima Vergine (Υπαπαντή). Αναφέρεται πριν από το 1643 με έδρα την εκκλησία των Ιησουϊτών.

## ΣΥΡΟΣ

1. Θείας Ευχαριστίας (Santissimo Sacramento). Ιδρύθηκε ενδεχομένως στις αρχές του 17<sup>ου</sup> αι. (το 1624 ήδη υπήρχε), στον καθεδρικό ναό του Αγίου Γεωργίου, πιθανόν από τον δομηνικανό Αυγουστίνo da Scio. Το 1631, επειδή τα μέλη της δεν προσέφεραν ελεημοσύνες, οι λιτανείες δεν διεξάγονταν εξαιτίας της έλλειψης κεριών. Το 1632 διεξάγονταν λιτανείες τρεις φορές τον χρόνο και όχι κάθε μήνα, όπως στις άλλες περιοχές, εξαιτίας της μεγάλης φτώχειας. Το 1652 διέθετε 71 μέλη, άνδρες και γυναίκες, που στις λιτανείες φορούσαν κίτρινους χιτώνες. Το 1667 είχε μόνον 7 μέλη, ενώ το 1678 βρισκόταν σε παρακμή.
2. Παναγίας του Ροζαρίου (Madonna del Santissimo Rosario). Ιδρύθηκε πιθανόν στις αρχές του 17<sup>ου</sup> αι. (το 1624 ήδη υπήρχε) από τον προανα-

- φερθέντα Αυγουστίνo da Scio. Έδρα της αναφέρεται αρχικά ομώνυμη εκκλησία, ενώ το 1635 η εκκλησία της Ευαγγελίστριας - *Santissima Nontiatia* (Madonna dell'Annunciata). Το 1652 η έδρα της μεταφέρθηκε από την παραπάνω εκκλησία σε ομώνυμο παρεκκλήσι του καθεδρικού ναού. Διέθετε περίπου 200 μέλη, γυναίκες και άνδρες (600 μέλη μαζί με τους πεθαμένους). Το 1678 βρισκόταν σε παρακμή.
3. Τρίτου Τάγματος του Αγ. Φραγκίσκου (Terz'ordine di San Francesco). Ιδρύθηκε το 1647 από καπουκίνους μοναχούς, με έδρα τον Άγιο Ιωάννη Βαπτιστή. Το 1652 μέλη της ήταν 38 άνδρες και 52 γυναίκες, ενώ το 1667 40 άνδρες και 50 γυναίκες. Φορούσαν κοντό μανδύα φορεμάτιο και το σχοινί του Αγίου Φραγκίσκου.
  4. Παναγία του Καρόλου (Madonna di Carlo). Αναφέρεται το 1631 με έδρα ομώνυμη εκκλησία.

#### ΤΗΝΟΣ

1. Θείας Ευχαριστίας (Santissimo Sacramento). Μαρτυρείται το 1597. Το 1611 ιδρύθηκε και σε χωριά του νησιού.
2. Αγιοτάτου Ονόματος του Θεού (Santissimo Nome di Dio). Ιδρύθηκε πιθανότατα το 1601.
3. Παναγίας του Ροζαρίου (Madonna del Santissimo Rosario). Μαρτυρείται το 1632, με έδρα ομώνυμο αλτάριο στον καθεδρικό ναό.
4. Αγίου Καρόλου (San Carlo). Μαρτυρείται το 1632, με έδρα ομώνυμο αλτάριο στον καθεδρικό ναό.
5. Congregazione della Buona Morte, με έδρα αλτάριο στο παρεκκλήσι του Εσταυρωμένου του καθεδρικού ναού.
6. Παναγίας του Καρμήλου (Madonna del Carmelo ή del Carmine). Ιδρύθηκε το 1666/7 στον καθεδρικό ναό.
7. Αγίας Τριάδας (Santissima Trinità). Το 1756 μαρτυρείται ότι είχε ιδρυθεί με έδρα αλτάριο στον καθεδρικό ναό και έσοδα 15 πιάστρες από τα χωράφια της. Το 1783 αναφέρεται ότι τα χωράφια ήταν δύο και βρισκόνταν στα χωριά Φαλατάδος και Κτικιάδος.
8. Εσταυρωμένου (Crocifisso). Το 1756 αναφέρεται ότι είχε ιδρυθεί σε όλα τα χωριά για να συνοδεύει τους νεκρούς με κεριά αγορασμένα από τους αδελφούς.
9. Ιεράς Καρδιάς του Ιησού (Sacro Cuore di Gesù). Ιδρύθηκε στις 19 Ιουλίου 1776 στον Άγιο Νικόλαο και είχε μέλη άνδρες και γυναίκες.
10. Αυτομαστιγωμένων (Battuti). Αναφέρονται το 1700 σε τρεις ενορίες.

## ΣΑΝΤΟΡΙΝΗ

1. Αγιωτάτου Ονόματος του Ιησού (Santissimo Nome di Gesù). Ιδρύθηκε από τον επίσκοπο Antonio De Marchis (1588-1611), «χωρίς επίσημη επικύρωση», με έδρα τον καθεδρικό ναό του Αγ. Ιωάννη Βαπτιστή. Το 1652 καταγράφονται 600 μέλη μαζί με τους πεθαμένους. Τα μέλη της δεν διέθεταν μανδύες.
2. Παναγίας του Ροζαρίου (Madonna del Santissimo Rosario). Ιδρύθηκε από τον επίσκοπο Antonio De Marchis (1588-1611), χωρίς επίσημη επικύρωση, με έδρα την ομώνυμη εκκλησία, που ανήκε στο τάγμα των δομηνικανών. Το 1652 σημειώνεται ότι είχαν εγγραφεί ως μέλη γυναίκες και άνδρες (από αυτούς 400 ζώντες και 200 αποθανόντες), που δεν διέθεταν μανδύες (*cappe* ή *sacchi*), μολονότι ο επίσκοπος Pietro De Marchis το 1624 ανέφερε ότι είχαν. Στο Αρχείο της Καθολικής Επισκοπής σώζεται κατάλογος των μελών της αδελφότητας (22 άνδρες και 24 γυναίκες· βλ. και εικόνα).
3. Παναγίας του Καρμήλου (Madonna del Carmine ή Carmelo). Ιδρύθηκε το 1666/7 με έδρα τον καθεδρικό ναό.
4. Ευαγγελίστριας (Annunziata). Μαρτυρείται το 1757.

## ΜΥΚΟΝΟΣ

1. Παναγίας του Ροζαρίου (Madonna del Santissimo Rosario). Το 1673 έλαβε άδεια ίδρυσης, με έδρα την ομώνυμη εκκλησία και ανήκε στο τάγμα των δομηνικανών. Ο Hofmann σημείωνε το 1936 ότι στο Αρχείο της Καθολικής Επισκοπής Τήνου σωζόταν το *Libro della confraternita del Rosario (1686 ecc.)* της Μυκόνου.

## ΜΗΛΟΣ

1. Θείας Ευχαριστίας (Santissimo Sacramento). Ιδρύθηκε το 1688, με έδρα τον καθεδρικό ναό των Αγίων Αναργύρων.

## ΑΝΔΡΟΣ

1. Παναγίας του Ροζαρίου (Madonna del Santissimo Rosario). Είχε ιδρυθεί πριν από το 1624, με έδρα πιθανότατα σε ομώνυμο αλτάριο στον καθεδρικό ναό του Αγίου Ανδρέα. Μέλη της ήταν άνδρες και γυναίκες.

\* Ευχαριστώ τον π. Μάρκο Φώσκολο για τις υποδείξεις και τις πολύτιμες πληροφορίες, καθώς και τον κ. Δ. Κασαπίδη για την εξυπηρέτησή του.

## LE CONFRATERNITE RELIGIOSE LATINE DELLE CICLADI

**L**E ASSOCIAZIONI RELIGIOSE (confraternite, laiche di devozione, scuole, confratie, compagnie, congregazioni) venivano fondate da fedeli laici con scopi religiosi, culturali e filantropici, come la venerazione di un'immagine sacra e lo svolgimento della processione in suo onore, la cura della chiesa o dell'altare in cui si trovava, la partecipazione alle cerimonie religiose e il reciproco sostegno fra i loro membri. Il movente che spingeva gli abitanti delle città e dei centri agricoli a inserirsi in aggregazioni di questo tipo era la necessità di attuare attività collettive e di solidarietà sociale. L'opera filantropica delle confraternite si estendeva spesso a fasce di popolazione più ampie e non solo ai loro membri. La cura degli ammalati, l'accompagnamento dei condannati a morte, il soccorso degli indigenti e il riscatto degli esiliati costituivano alcuni dei campi dell'azione sociale in cui erano attive questo tipo di associazioni. Non è casuale che congregazioni economicamente forti gestissero opere pie e ospedali.

Le confraternite religiose, benché avessero le loro origini in epoche storiche precedenti sia del mondo bizantino che di quello occidentale, furono istituzioni che conobbero un grande sviluppo nelle aree conquistate dai Latini dopo il 1204. La loro fondazione, d'altronde, fu in generale il risultato del nuovo spirito nato dai movimenti religiosi e commerciali dovuti rispettivamente alle crociate e ai viaggi, e in particolare ai pellegrinaggi in Terra Santa. Già nei primi secoli i cattolici che si stabilirono nell'area greca costituirono confraternite che si inquadravano nel più vasto movimento spirituale occidentale sviluppatosi nel medioevo. La storia di questa istituzione, in particolare, ebbe inizio nel 1226 nelle Isole Cicladi, durante il regno del duca Angelo I Sanudo, quando si costituì la *Confraternita del Santissimo Corpo di Cristo* a Nasso. Nei due secoli successivi è testimoniata l'esistenza di confraternite in città-porti che erano state conquistate dai Latini ed erano in continua comunicazione con l'Occidente, come Metone e Candia nel 14° secolo, Rodi e Corfù nel 15°. I membri di queste confraternite erano i mercanti e le popolazioni cattoliche che si erano stabiliti in tali regioni. È da

notare però che, parallelamente all'organizzazione di confraternite da parte dei cattolici, se ne registra la costituzione anche da parte degli ortodossi. Ne deriva la distinzione fra le confraternite appartenenti rispettivamente alle due confessioni. Tale distinzione non conobbe la stessa estensione nel mondo occidentale, ma fu una conseguenza naturale nei territori greci che si trovavano sotto la dominazione latina, dove l'elemento cattolico e quello ortodosso erano costretti a coesistere.

Le confraternite religiose, con pochissime differenze tra loro, avevano la stessa struttura organizzativa. Portavano il nome di un santo protettore, la cui immagine era raffigurata sul loro stendardo e avevano sede o in un'intera chiesa o presso qualche suo altare. La loro fondazione veniva approvata inizialmente dalle autorità religiose e civili e i loro membri tenevano un libro ufficiale (*mariegola*) in cui venivano registrati la cronaca della costituzione della confraternita, i suoi scopi, i nomi e i contributi versati dai membri, i verbali delle riunioni, l'iscrizione di nuovi adepti ed anche le entrate derivanti da donazioni ed eredità. È evidente che i registri delle confraternite, quando si sono salvati, rappresentano una fonte di ricerca straordinariamente interessante, che rivela allo storico aspetti della vita spirituale e forme di organizzazione economica e sociale degli abitanti del luogo in cui queste erano nate. L'organo principale di ogni confraternita era l'assemblea generale, da cui venivano eletti con votazione a maggioranza i membri direttivi. Nelle assemblee generali ordinarie e straordinarie venivano discusse tutte le questioni riguardanti le attività della confraternita e venivano prese a maggioranza le relative decisioni. Gli organi direttivi rimanevano in carica a tempo determinato, di solito con scadenza annuale o biennale, e avevano competenze specifiche, mentre i membri, che si chiamavano fratelli e sorelle, avevano l'obbligo di versare una certa somma annuale, come quota, la cosiddetta *luminaria*.

Fonte preziosa per la storia delle confraternite religiose, oltre ai loro registri, sono i rapporti dei vescovi delle isole e dei visitatori apostolici della Chiesa Cattolica, che si sono salvati principalmente negli archivi della Propaganda Fide e nell'Archivio Segreto Vaticano e sono stati pubblicati, per quanto riguarda le Cicladi, in massima parte inizialmente da Giorgio Hofmann e poi anche da altri studiosi. In questi rapporti viene riportato il numero dei cattolici in confronto agli ortodossi, e vengono descritti dettagliatamente i conventi e le chiese, come pure le feste e le processioni organizzate. I vescovi enumeravano le confraternite latine che erano state fondate in ciascuna isola e commentavano le condizioni in cui si trovavano

nel periodo in cui le avevano visitate. Riferivano, inoltre, l'esistenza di enti filantropici, scuole o ospedali. È da notare che da questi rapporti attingiamo interessanti notizie riguardo all'estensione delle isole, alla popolazione, al numero dei paesi e ai beni prodotti. Poiché, tuttavia, in alcuni casi si riscontrano errori e opinioni contrastanti, è necessario un controllo attento dell'attendibilità di tali informazioni. Ogni rapporto, inoltre, aveva lo scopo di descrivere l'elemento cattolico delle isole, e conseguentemente non ci fornisce testimonianze estese sulle attività degli ortodossi e in particolare sulle loro confraternite religiose.

Da un loro esame (si veda l'Appendice) si evince comunque che, come si è già detto, la prima confraternita costituitasi a Nasso fu quella del Santissimo Corpo di Cristo, che aveva sede nella chiesa dell'Immacolata Concezione, nota come «Cappella Casazza». Molto più tardi, nel 1582, ricevette un *breve dell'approvazione* da papa Gregorio XIII come confraternita della *Santa Croce* (del *Santissimo Crocifisso*, o della *S. Passione*). La maggior parte di queste confraternite nascono comunque alla fine del 16° secolo e agli inizi del 17°, circostanza collegabile all'applicazione delle richieste del Concilio di Trento per il rinvigorimento della vita religiosa. Numerose confraternite, inoltre, furono costituite nella seconda metà del 17° secolo.

Come in occidente, dove la maggior parte delle congregazioni cattoliche erano direttamente collegate agli ordini religiosi monastici, altrettanto avveniva nei possedimenti latini dell'area greca. Le confraternite più diffuse nelle Isole Cicladi sono quelle consacrate al culto della Madonna (confraternite mariane), come quelle della Madonna del Rosario, istituite nelle isole di Tino, Micono, Santorino, Nasso, Andro e Siro e della Madonna del Carmine, che si trovano a Tino e Santorino dopo il 1666-1667. A Venezia, la confraternita di *Santa Maria del Rosario* apparteneva alle Scuole Grandi. Divenne molto potente quando, nel 1571, il papa Pio V (1566-1572), in ricordo della vittoria nella battaglia di Lepanto (7 ottobre) stabilì che quel giorno venisse celebrato con il nome di Madonna del Rosario. Confraternite della Madonna del Rosario si erano costituite nella maggior parte dei possedimenti veneziani: a Candia, alla Canea, a Rèthimno e a Corfù dopo il 1571. Il culto della Madonna del Carmelo era iniziato a Venezia nel 1286, e nel 1300 nella stessa città si era costituita una confraternita laica femminile. Confraternite della Madonna del Carmine si formarono a Corfù, a Zante, a Candia, alla Canea, a Rèthimno e nella chiesa della Madonna di Pera a Costantinopoli.

Assai diffuse erano anche quelle del *Santissimo Sacramento* o *Santissimo*

*Corpo di Cristo*, cioè della Santa Eucaristia, che di solito avevano sede in cattedrali. Nelle Cicladi ne è testimoniata l'esistenza a Nasso, Siro, Tino e Milo. Confraternite del Santissimo Sacramento si erano costituite in tutto il mondo cristiano occidentale dal 13° secolo in poi. Nelle città tedesche furono fondate da sacerdoti nel corso del 14° e 15° secolo. Nelle città italiane furono create da laici, soprattutto dopo il Concilio di Trento, in quasi tutte le chiese parrocchiali. Numerose Confraternite del Santissimo Sacramento si erano costituite anche a Venezia, dove un terzo delle chiese parrocchiali erano dedicate alla Santa Eucaristia. Analoghe confraternite furono istituite in tutti i possedimenti veneziani, come le isole dello Ionio (Corfù, Cefalonia, Zante, Cerigo), Creta (Candia, La Canea, Rèthimno, Sitia e Suda), come pure in Peloponneso (Nauplia).

Le confraternite del *Santissimo Nome di Dio* o di Gesù costituitesi a Santorino e a Tino vengono menzionate, oltre che a Venezia, nelle città cretesi della Canea e di Rèthimno.

Nel 1632 viene citata a Tino la confraternita di San Carlo, che aveva sede presso un altare della cattedrale. Carlo Borromeo (1538-1584), nipote di papa Pio IV (1559-1565) e arcivescovo di Milano, apparteneva ai riformatori della Chiesa cattolica e si occupò della riorganizzazione delle confraternite religiose. Nel 1570 pubblicò l'opera *Constitutioni et regole della Compagnia et Scuole della dottrina cristiana per le città e diocesi di Milano*. Durante la peste del 1576, incurante del rischio, scese nelle strade di Milano per prendersi cura dei cittadini malati. A Venezia, uno dei tre santi protettori della Scuola dei Milanesi era San Carlo Borromeo. Confraternite in suo onore si erano formate anche a Corfù e a Candia.

A Tino erano nate anche confraternite dette dei *Battuti* o *Battenti*. Si tratta del movimento dei Flagellanti, apparso per la prima volta in Italia nel 13° sec. e poi diffusosi in tutta Europa. Fu chiamato così perché i suoi membri si autoflagellavano durante la processione del Venerdì Santo, per purificarsi dei peccati. Analoghe confraternite erano nate a Creta agli inizi della dominazione veneziana. Quanto alle confraternite di Tino, è molto probabile che ne facessero parte gli uomini della guardia civile dell'isola.

È parallelamente testimoniata la formazione di confraternite che non hanno attività più ampie ma si limitano a curare la cerimonia annuale in onore del santo cui è dedicata la chiesa in cui hanno sede. È assai probabile che nell'organizzazione di tali confraternite avesse avuto un ruolo determinante il legame degli abitanti con le chiese della loro parrocchia. Analoghe congregazioni erano state fondate anche nel mondo occidentale,

e la loro presenza è accertata in tutti i possedimenti veneziani. Pare che le più numerose di questa categoria fossero quelle di Tino e Siro. Il vescovo Domenico Marengo riferisce poi che, al contrario delle due principali confraternite di Siro, quella della Santa Eucaristia e quella del Rosario, che avevano *solamente qualche poco di forma*, le altre si erano costituite in ogni piccola chiesa, tanto del capoluogo che del resto dell'isola, e esistevano anche chiese dette orfane, cioè non gestite da alcuna confraternita (*eccettuando quelle che sono orfani*).

La maggior parte delle associazioni religiose latine avevano sede presso altari di cattedrali delle isole e in chiese omonime. La fondazione di una confraternita all'interno di una chiesa, così come la loro dipendenza economica e religiosa da quest'ultima, dovrà essere studiata dal punto di vista del più ampio controllo esercitato dalla chiesa latina sulle comunità cattoliche della regione greca attraverso gli ordini religiosi cattolici.

Dai rapporti vescovili si deducono elementi riguardanti il numero dei membri delle confraternite. La media oscilla fra i 70 e i 90 componenti ciascuna. Interessante il fatto che vi si iscrivessero anche le donne e che venissero contate insieme agli uomini. Genera sospetti però il fatto che nel 1652 tre confraternite, del Rosario e del Nome di Cristo a Santorino e del Rosario a Siro contassero lo stesso numero di membri (600, di cui 200 in vita). La testimonianza, come è ovvio, appartiene allo stesso vescovo. Nel suo rapporto, d'altronde, egli stesso commenta che non è possibile riferire l'esatto numero dei membri, perché la maggior parte delle donne si iscrivevano due o tre volte. La confutazione dei suddetti dati numerici trova più solide basi se si pensa che in generale prevaleva l'abitudine di far parte di più di una confraternita. Si registrano tuttavia confraternite composte da pochi membri, 10 o 15, come quella di Sant'Antonio a Siro. Secondo il vescovo Domenico Marengo nel 1631, nella maggior parte delle chiese dell'isola vi erano confraternite con 5-15 membri, di cui due o tre erano commissari, incaricati della celebrazione della festa del santo protettore di ogni chiesa.

Non disponiamo di informazioni sul funzionamento amministrativo delle congregazioni costituite nelle Cicladi, ad eccezione di quella della Santa Croce operante a Nasso. Questa veniva gestita da un consiglio di quattro membri, composto dal *priore*, carica che si riscontra nella maggior parte delle confraternite cattoliche, dal *sottopriore* e da due *procuratori*. Alla fine del 17° secolo i due procuratori furono sostituiti da quattro *consiglieri* cui fu aggiunto un sacrestano, detto anche *massaro*. La confraternita della



Madonna del Carmine, istituita a Santorino nel 1666-1667, ebbe a capo i vari *decani* succedutisi. È da notare che abbiamo informazioni sul fatto che la carica fu assunta anche da donne, come nel caso della prioressa a capo della confraternita del Rosario a Nasso. Sulla base degli elementi fino ad oggi conosciuti, si tratta della prima testimonianza attestante la presenza di donne ai vertici amministrativi di una congregazione nella regione greca.

I beni immobili della maggior parte delle confraternite cattoliche provenivano da donazioni e lasciti disposti da loro membri. Si tratta di abitazioni, campi, orti ecc., il cui sfruttamento rendeva notevoli guadagni che permettevano l'esercizio di opere filantropiche, di cui lo stato non si curava. All'inizio del 17° secolo il patrimonio gestito dalla congregazione della Santa Croce era talmente aumentato che il consiglio amministrativo istituì una scuola, di cui affidò il funzionamento all'ordine dei Gesuiti. Se escludiamo, però, la confraternita in questione, le altre non disponevano di grandi patrimoni immobiliari o non li sfruttavano in modo redditizio. Ne conseguiva che la loro attività filantropica si limitava alla visita degli infermi, alla comunione dei moribondi e all'accompagnamento dei morti al cimitero. Nel 1631, per esempio, poiché i membri della congregazione del *Santissimo Sacramento* di Siro si trovavano in ristrettezze economiche, conseguenza della generale miseria che affliggeva l'isola, le processioni si svolgevano senza i ceri, al contrario di quanto accadeva negli anni precedenti.

Tutti i componenti delle confraternite avevano l'obbligo di partecipare sia alle cerimonie da loro organizzate, sia, più in generale, a quelle che si svolgevano in ciascuna isola. La festa cui prendevano parte tutte le congregazioni in forma solenne era quella del *Corpus Domini*. Durante le feste e le processioni, ma anche nel loro ultimo viaggio, i membri di una confraternita indossavano l'abito da cerimonia della congregazione cui appartenevano. Si trattava di una cappa con copricapo triangolare legato al centro da una cordicella. In un quadro di Gentile Bellini sono raffigurati i membri delle confraternite veneziane vestiti dei loro mantelli che reggono i loro stendardi durante la processione della Santa Croce in piazza San Marco a Venezia. Non conosciamo analoghi quadri raffiguranti le confraternite delle Cicladi, ma ci sono pervenute testimonianze scritte. I membri della confraternita della Santa Eucaristia a Siro e della Santa Croce a Nasso durante le cerimonie religiose indossavano cappe gialle. Questo colore, secondo quanto risulta da uno studio, era dovuto all'estratto di zafferano, che abbondava sui monti

di Nasso. Secondo alcune informazioni fornite dagli abitanti dell'isola, si è conservato fino ad oggi un mantello giallo della confraternita nassota della Santa Croce. Oltre all'abito ufficiale, i membri di questa confraternita, in casi particolari come la comunione dei moribondi, indossavano tuniche bianche con cappucci che coprivano anche il volto. È da notare che la tunica rappresentava un segno di ricchezza della congregazione, perché solo i membri di pochissime confraternite potevano possederla. Non è pertanto casuale che, nei rapporti dei vescovi, questo particolare viene registrato come elemento significativo del prestigio economico di una confraternita.

Anche se, come si è detto, i rapporti dei vescovi tracciano un quadro generale delle confraternite cattoliche costituitesi nelle isole, nuovi documenti d'archivio contribuiscono allo studio anche di altri archivi, soprattutto di quello veneziano. Nella serie *Senato, Mar* dell'Archivio di Stato di Venezia è conservata una delibera del Senato veneziano datata 9 agosto 1611, in base alla quale un tale Nicolò da Termia, abitante di Tino, aveva lasciato una cospicua eredità, probabilmente proveniente dal commercio della seta, alle orfane della confraternita della *Misericordia* di Venezia. L'informazione interessante, però, è che il testatore era membro della congregazione della Santa Eucaristia di Tino, cui era iscritta, secondo quanto attesta il documento, quasi l'intera città (...*nella quale è descritta quasi tutta la città*...).

Le confraternite cattoliche che si costituirono e operarono nell'arcipelago delle Cicladi costituirono fattori di organizzazione religiosa e sociale. Il loro sviluppo storico è direttamente dipendente dalla densità della popolazione cattolica. Osserviamo che, sebbene in maggioranza si fossero formate nel corso del 17° secolo, rimasero attive fino alla fine del secolo successivo. Da un primo censimento si deduce che le più numerose erano quelle di Tino. Si deve sottolineare che a tutte le loro cerimonie partecipava anche la popolazione ortodossa, come era d'altronde in uso anche in altre regioni greche, in cui convivevano fedeli di entrambe le confessioni. Un caso particolare rappresenta la confraternita della Santa Croce di Nasso, i cui lunghi servizi resi alla comunità cattolica furono ricompensati nel 1667, quando fu aggregata all'Arciconfraternita romana di *San Marcello* e le furono concessi numerosi privilegi. Un'ultima riflessione riguarda le confraternite della Madonna del Rosario, che erano state costituite dai cattolici in segno di devozione alla Vergine. Un analogo fenomeno si osserva oggi tra gli abitanti ortodossi dell'isola, con la presenza in tutte le Cicladi di chiese consacrate alla Madonna.

## APPENDICE\*

## CONFRATEPNNITE RELIGIOSE NELLE ISOLE CICLADI

## NASSO

1. Confraternita inizialmente del Santissimo Corpo di Cristo, in seguito del Santissimo Crocifisso o della S. Passione o della S. Croce. Fu costituita *anticamente*, probabilmente nel 13° secolo (1226), con sede la cappella ducale detta Casazza (chiesa dell'Immacolata Concezione, in seguito chiesa dei Gesuiti). Ricevette un *breve dell'approvazione* da papa Gregorio XIII il 3 marzo 1582. Nel 1666-1667 contava 41 membri uomini e 46 donne, che avevano l'obbligo di visitare i malati e seguire i cortei funebri. Nelle processioni indossavano una tunica gialla e nelle comunioni dei moribondi sacchi bianchi. Il consiglio di gestione della confraternita contava quattro membri e la quota di associazione ammontava a 8 scudi. Possedeva un ingente patrimonio immobiliare proveniente da donazioni e lasciti testamentari.
2. Madonna del Santissimo Rosario. Fondata dai domenicani il 13 marzo 1616, aveva sede nell'omonima cappella della cattedrale e annoverava tra i suoi membri sia uomini che donne. Nel 1652 viene attestato il fatto che non teneva un registro.
3. Congregazione Mariana: Purificazione della Beatissima Vergine. Viene menzionata prima del 1643 con sede nella chiesa dei Gesuiti.

## SIRO

1. Santissimo Sacramento. Fondata probabilmente agli inizi del 17° secolo (esisteva già nel 1624), nella cattedrale di San Giorgio, probabilmente dal domenicano Agostino da Scio. Nel 1631, poiché i suoi membri non offrivano elemosine, non si potevano svolgere le processioni a causa della mancanza di ceri. Nel 1632 le processioni avevano luogo tre volte all'anno e non ogni mese come in altre zone, per la grande povertà. Nel 1652 contava 71 membri, uomini e donne, che nelle processioni indossavano tuniche gialle. Nel 1667 aveva solo sette membri e nel 1678 era in uno stato di decadenza.
2. Madonna del Santissimo Rosario. Fondata probabilmente agli inizi del 17° secolo (era già operante nel 1624) dal già ricordato Agostino da Scio. Viene menzionata come sua sede iniziale una chiesa anonima, ma nel

1635 è la chiesa della *Santissima Nontiata*. Nel 1652 la sua sede fu trasferita da quest'ultima chiesa a una omonima cappella della Cattedrale. Contava circa 200 membri, uomini e donne (600 insieme ai membri deceduti). Nel 1678 era in decadenza.

3. Terz'ordine di San Francesco. Fu fondata nel 1647 da frati cappuccini, e aveva sede a San Giovanni Battista. Nel 1652 era composta da 38 uomini e 52 donne, mentre nel 1667 da 40 uomini e 50 donne, che indossavano *un picciolo habitino in forma di giuppone* e il cordone di San Francesco.
4. Madonna di Carlo. Viene menzionata nel 1631 con sede nell'omonima chiesa.

## TINO

1. Santissimo Sacramento. Viene menzionata nel 1597. Nel 1611 fu costituita anche in paesi dell'isola.
2. Santissimo Nome di Dio. Creata probabilmente nel 1601.
3. Madonna del Santissimo Rosario. Ne viene attestata l'esistenza nel 1632, con sede presso l'omonimo altare nella cattedrale.
4. San Carlo. Viene menzionata nel 1632, con sede presso l'omonimo altare della cattedrale.
5. Congregazione della Buona Morte, avente sede nella cappella del Crocifisso della cattedrale.
6. Madonna del Carmelo o del Carmine. Costituita nel 1666-1667 nella cattedrale.
7. Santissima Trinità. Un documento del 1756 attesta che era stata costituita con sede presso un altare della cattedrale e aveva introiti di 15 piastre dalle terre di sua proprietà. Nel 1783 viene riferito che i suoi terreni sono due e si trovano nei paesi di Falatados e Ktikados.
8. Del Crocifisso. Nel 1756 viene riferito che era stata costituita in tutti i paesi per accompagnare i morti con ceri acquistati dai confratelli.
9. Sacro Cuore di Gesù. Fondata il 19 luglio 1776 a San Nicola avendo membri uomini e donne.
10. Dei battuti. Sono menzionati nel 1700 in tre parrocchie.

## SANTORINO

1. Santissimo Nome di Gesù. Fondata dal vescovo Antonio De Marchis (1588-1611), senza approvazione ufficiale, aveva sede nella cattedrale di San Giovanni Battista. Nel 1652 vengono registrati 600 membri, compre-

si quelli deceduti. I suoi componenti non avevano cappe.

2. Santissimo Rosario. Costituita dal vescovo Antonio De Marchis (1588-1611), senza approvazione ufficiale, con sede nella chiesa omonima di proprietà dell'ordine domenicano. Nel 1652 viene registrato che si erano iscritti come membri sia donne che uomini (400 in vita più 200 morti), e che non disponevano di *cappe* o *sacchi*. Nel 1624, però, il vescovo Pietro De Marchis afferma che li avevano. Nell'Archivio del Vescovado Cattolico si conserva il *Catalogo de'Confratelli* (22 uomini e 24 donne; v. tavola).
3. Madonna del Carmine o del Carmelo. Fondata nel 1666-1667, aveva sede nella cattedrale.
4. Annunziata. Viene menzionata nel 1757.

#### MICONO

1. Madonna del Santissimo Rosario. Nel 1673 ricevette l'autorizzazione a costituirsi, con sede nell'omonima chiesa appartenente ai domenicani. Hofmann nota nel 1936 che nell'Archivio del Vescovato Cattolico di Tino si conserva il *Libro della confraternita del Rosario (1686 ecc.)* di Micono.

#### MILO

1. Santissimo Sacramento. Fondata nel 1688, con sede nella cattedrale dei Santi Cosma e Damiano.

#### ANDRO

1. Madonna del Santissimo Rosario. Era stata costituita prima del 1624, probabilmente con sede presso l'omonimo altare della cattedrale di Santo Andrea. I suoi membri erano sia uomini che donne.

\* Rivolgo i miei ringraziamenti a padre Marco Foscolos per i suggerimenti e le preziose informazioni e al signor D. Kasapidis per la sua disponibilità.

1690

**CATALOGO DE  
CONFRATI: DEL SS.<sup>mo</sup>  
ROSARIO PER  
IL SESSO MASCOLO:**

FRATELLO SEXV

Fratt. Crispo Wo.

D. Fratt. Deiano.	S. Margarita Barbagio.	S. Agnesina Sirigopula.
D. Giaco: zane, Cant. <sup>o</sup>	S. Irene Barbagio.	S. Euginulsa
D. Andrea Daz. Preu.	S. Marulsa Datorig.	S. Margta.
D. Giorgi Gau. Thes.	S. Marglia Dargeta.	S. Zana.
D.	S. Irene Delenda.	S. Irene.
D.	S. Marulsa Sigala.	S.
D. Luca Sirigo.	S. Irene Sirigo	S.
D. Angelo Barbagio.	S. Euginulsa Lorreda.	S.
D. Giorgi Datorogna.	S. Floria Anaplielj	S.
D. Nicolo Modhino.	S. Margarita Sirigo.	S.
D. Nicolo Sigala	S. Irene	S.
D. Angelo Dargenta.	S. Gicronia, Allonto.	S.
D. Battia: Girardi	S. Casta: Dargeta.	S.
D. Gioane Dargenta.	S. Marzla: Dargetj.	S.
D. Michelle abramj.	S. Polia Dargetj.	S.
S. Zuanne Fumeli.	S. Nicoletta Dargenta.	S.
S. Giacomachj Dacor.	S. Floria e Marzla gauab.	S.
S. Zuanne Sigala.	S. Nicoletta e Casta mileco	S.
S. Laysachi Sirigo.	S. Mayeta: mileco.	S.
S. Gullielmo Dator. <sup>a</sup>	S.	S.
S. Michalaj: Dacor. <sup>a</sup>	S.	S.
S. Nicolo Abtramj	S.	S.
S. Giacomo Ranucej	S.	S.
S.	S.	S.
S.	S.	S.
S.	S.	S.
S.	S.	S.
S.	S.	S.
S.	S.	S.

Κατάλογος μελών Αδελφότητας Παναγίας του Ροζαρίου Σαντορίνης, 1690  
(Αρχείο Καθολικής Επισκοπής).

Catalogo dei confratelli della Madonna del Rosario di Santorino, 1690  
(Archivio del Vescovado Cattolico).

## ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAFIA

## ΠΗΓΕΣ / FONTI

- G. Hofmann, S. J., *Vescovadi cattolici della Grecia. II. Tinos*, Orientalia Christiana Analecta 107, Roma 1936.
- G. Hofmann, S. J., *Vescovadi cattolici della Grecia. III. Syros*, Orientalia Christiana Analecta 112, Roma 1937.
- G. Hofmann, S. J., *Vescovadi cattolici della Grecia. IV. Nasso*, Orientalia Christiana Analecta 115, Roma 1938.
- G. Hofmann, S. J., *Vescovadi cattolici della Grecia. V. Thira (Santorino)*, Orientalia Christiana Analecta 130, Ρώμη 1941.
- Le visite pastorali. Analisi di una fonte, επιμέλεια / a cura di U. Mazzone - A. Turchini*, Bologna 1985.

## ΜΕΛΕΤΕΣ / STUDI

- I. Ν. Δέλλα-Ρόκκας, «Η Καπέλλα Καζάτζα, η αδελφούνη και η Εμπορική Σχολή Νάξου», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 4 (1964), 439-468.
- Δ. Δημητρώπουλος, *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15<sup>ος</sup> - αρχές 19<sup>ου</sup> αιώνα*, Αθήνα 2004.
- Σ. Καρύδης, «Λατινικές αδελφότητες λαϊκών στην Κέρκυρα στα χρόνια της Ενετοκρατίας (1386-1797)», *Εκκλησιαστικός Φάρος* 68 (1990-1991), 219-284.
- Ν. Γ. Μοσχονάς, «Θρησκευτικές αδελφότητες λαϊκών στα Ιόνια νησιά», *Σύμμεικτα* 7 (1987), 193-204. Η μελέτη με ορισμένες αλλαγές δημοσιεύτηκε και στα / Lo studio con alcune modifiche è stato ripubblicato in *Πρακτικά του Β' Συνεδρίου «Επτανησιακού Πολιτισμού»: «Πολιτισμικές επαφές στα Επτάνησα και αναμεταδόσεις στον υπόλοιπο Ελλαδικό χώρο, 16ος-20ός αι.»*, Αθήνα 1991, 132-140.
- Α. Πανοπούλου, «Συντεχνίες και θρησκευτικές αδελφότητες στην Κρήτη της βενετικής περιόδου», *Ρέθυμνο* 2001 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή / tesi di dottorato non pubblicata).
- Δ. Ι. Πολέμης, «Πέτρου ντε Μάρκισ λατίνου επισκόπου Σαντορίνης έκθεσις περί της εν Άνδρω δυτικής εκκλησίας (1624)», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 7 (1968), 703-751.
- Ν. Α. Πρωτονοτάριος, «Το εν Νάξω καθολικόν σωματεῖον “Του Τιμίου

- Σταυρού” πρώην “Αδελφότης του Τιμίου Σταυρού” ή “Της Αμιάντου Συλλήψεως”», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 1 (1974-1978), 613-686.
- B. Πούχχερ, «Ιησουϊτικό θέατρο στο Αιγαίο του 17ου αιώνα. Ιησουϊτική παράσταση σε εκκλησία της Νάξου το 1628», *Αριάδνη* 3 (1985), 191-206.
- M. N. Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *Ιησουίτες στον ελληνικό χώρο (1560-1915)*, Αθήνα 1991.
- B. J. Slot, «Καθολικαί εκκλησίαι Κιμώλου και των πέριξ νήσων. Ιστορία των δυτικών ναυτικών κοινοτήτων των ΝΔ Κυκλάδων και των εκκλησιών των (1660-1893)», *Κιμωλιακά* 5 (1975), 51-304.
- A. Τσελίκας (επιμ. / a cura di), *Μαρτυρίες από τη Σαντορίνη (1573-1819). Έκθεση ιστορικών εγγράφων*, Αθήνα 1985.
- M. Φώσκολος, «Αι μικραί καθολικαί κοινότητες των Κυκλάδων κατά τας αρχάς του ιη΄ αι. Η Επίσκεψις του Επισκόπου Ιωάννη Βικεντίου Καστέλλη», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών* 10 (1974-1978), 265-311.
- M. Φώσκολος, «Το κτηματολόγιο των εκκλησιών της Τήνου και η καταγραφή των λεγάτων τους. ΑΚΤ, Κώδικας 4 (Νοέμβριος 1700)», *Τηνικά Ανάλεκτα* 3 (1998), 233-591.
- M. Φώσκολος, «Η επισκοπή Τήνου-Μυκόνου στις αρχές του 17<sup>ου</sup> αιώνα, ο φάκελος επίσκοπος Γεώργιος Περπινιάνης», *Anno Domini* 1 (2003), 177-248.
- G. Barbiero, *Le confraternite del Santissimo Sacramento prima del 1539. Saggio storico*, Vedelago (Treviso) 1941.
- C. F. Black, *Le confraternite italiane del Cinquecento. Filantropia carità volontariato nell'età della Riforma e Controriforma*, Milano 1992 (ιταλική μετάφραση του / traduzione italiana dell'opera *Italian Confraternities in the Sixteenth Century*, Cambridge 1989).
- C. F. Black, «Early Modern Italian Confraternities: Inclusion and Exclusion», *Historiein* 2 (2000), 65-86.
- M. Campagnolo, «La Confrérie de la Sainte-Croix et le monastère des Jésuites à Nasso au début du XVIIIe siècle. Propriétés revenu et importante économique», *Θησαυρίσματα / Thesaurismata* 23 (1993), 290-377.
- P. Fortini Brown, «Le “Scuole”», *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima, V: Il Rinascimento. Società ed economia, επιμέλεια / a cura di A. Tenenti - U. Tucci*, Roma 1996, 307-354.
- F. Ortalli, *Per salute delle anime e delli corpi. Scuole piccole a Venezia nel tardo*



*Medioevo*, Padova 2001.

- B. Pullan, *La politica sociale della Repubblica di Venezia 1500-1620*, I: *Le scuole grandi, l'assistenza e le leggi sui poveri*, II: *Gli Ebrei veneziani e i Monti di Pietà*, Roma 1982 (ιταλική μετάφραση του έργου / traduzione italiana dell'opera *Rich and Poor in Renaissance Venice. The Social Institutions of a Catholic State, to 1620*, Oxford 1971).
- B. Pullan, *Natura e carattere delle scuole*, *Le scuole di Venezia*, επιμέλεια / a cura di T. Pignatti, Milano 1981, 9-26.
- M. Rosa, «Pietà mariana e devozione del Rosario nell'Italia del Cinque e Seicento», *Religione e Società nel Mezzogiorno tra Cinque e Seicento*, Bari 1976, 217-243.
- R. Rusconi, «Confraternite, compagnie e devozioni», *Storia d'Italia, Annali 9. La Chiesa e il potere politico dal Medioevo all'età contemporanea*, Torino 1986, 469-506.
- L. Sbriziolo, «Le confraternite veneziane di devozione», *Rivista di storia della chiesa in Italia* 21 (1967), 167-197 και / e 502- 542.
- L. Sbriziolo, «Per la storia delle confraternite veneziane: Dalle deliberazioni Miste (1310-1476) del consiglio dei dieci. Scolae comunes, artigiane e nazionali», *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ad Arti* 126 (1967-1968), 405-442.
- L. Sbriziolo, «Per la storia delle confraternite veneziane: Dalle deliberazioni Miste (1310-1476) del consiglio dei dieci. Le scuole dei battuti», *Miscellanea Gilles Gerard Meersseman*, II, Padova 1970, 715-763.
- G. Scarabello, «Le confraternite laicali», στον τόμο / in *La chiesa di Venezia nel seicento*, επιμέλεια / a cura di B. Bertoli, Venezia 1992, 211-234.
- B. J. Slot, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, I-II, Leiden 1982.